

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-02>

УДК 94(477.54) «1905/1908»

В. П. ПОТОЦЬКИЙ, канд. істор. наук, доцент кафедри українознавства
e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна*

ПРОТЕСТАНТСЬКІ СЕКТИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ СВОБОДИ СУМЛІННЯ (1905-1908 рр.)

Мета. Стаття має за мету розглянути особливості діяльності протестантських сект (в першу чергу баптистів) на території Харківської губернії на початку XX ст. Хронологічні межі даного дослідження охоплюють проміжок часу від 1905 до 1908 років. Це період між проголошенням свободи сумління в Російській імперії та початком реакційної політики царського уряду та його правоохоронних органів.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: загальнологічних (аналізу та синтезу), а також класифікаційного, компаративного та метода періодизації.

Наукова новизна. Предметом спеціального наукового дослідження стала організаційна та пропагандистська робота релігійних дисидентів в умовах відносної толерантності та відсутності тиску з боку держави та офіційної церкви.

Висновки. Імператорські маніфести 1905 та 1906 рр. про свободу совісті та віросповідання повністю змінили життя сектантів Харківської губернії. Встановлено, що у період з 1905 до 1909 рр. у губернії не чинилося дисидентам жодних перепон ані з боку поліції, ані з боку РПЦ. Остання перебувала у своєрідному збентеженні від великих свобод, що було даровано сектантам. Крім того, самі дисиденти повсюдно порушували положення маніфесту про заборону пропагандистської діяльності і активно закликали православних до вступу в секти. Період 1905-1909 рр. можна назвати часом експерименту, коли як сектанти, так і представники влади й РПЦ мали спробувати на практиці співіснувати в умовах взаємного компромісу. Після багатьох десятиріччів відкритого протистояння подібні процеси проходили на місцях досить непросто.

Ключові слова: баптисти, місіонери, секти, Харківська губернія.

Як цитувати: Потоцький В.П. Протестантські секти Харківської губернії в умовах свободи сумління (1905 – 1908 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 39. С.15 -25. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-02>

In cites: Pototsky V. P. (2024). Protestant sects of Kharkiv province under the conditions of freedom of conscience (1905–1908). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, 2024. Issue 39, (15-25), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-02> (in Ukrainian)

В останній період існування Російської імперії (1905-1917 рр.) державна влада прагнула остаточно розв'язати проблему із сектантством всередині країни. Було взято курс на пошук компромісного вирішення цього питання через визнання права неофіційних релігійних

організацій на вільне сповідування віри з одночасною заборобою проведення агітації своїх вчень. Нарешті факт існування серед корінного населення різних поглядів на християнство було враховано на найвищому рівні.

Царські маніфести про свободу совісті (від 17 квітня 1905 р.) та про свободу віросповідання (від 17 жовтня 1906 р.) були проголошені під час першої російської революції. Вони внесли істотні зміни в життя та діяльність релігійного сектантства країни. На прикладі Харківської губернії ми простежимо ситуацію, що склалася у дисидентському середовищі одразу після впровадження у життя положень реформи.

Для харківських баптистів 1905 р. розпочався із підготовки офіційної делегації до Санкт-Петербурга. Місцева громада висунула своїм уповноваженим визнаного ватажка В.М. Іванова, який разом із представником київських "братів" І.П. Кушніровим вирушив до столиці. Там троє делегатів від найбільших баптистських центрів Росії (харківської, київської та санкт-петербурзької громад) уклали важливий документ. Як пише радянський історик О.І. Клібанов, це була "присяга на готовність баптистської церкви увійти у політичний резерв самодержавства напередодні революційних подій, що насувалися" [13, с. 258]. Документ мав назву "Коротка записка про виникнення, розвиток та про сучасний стан євангельського руху в Росії, та про потреби євангельських християн" і був підписаний І.П. Кушніровим, В.М. Івановим та В.І. Довгополовим у Санкт-Петербурзі 8 січня 1905 р. Це звернення до влади мало надто вірогідний характер. У ньому, наприклад, зазначалося: "...погляди євангельських християн містять у собі всі основні начала православної церкви", а також "У відношенні поглядів на свободу та церкву євангельські християни дотримуються однієї думки з найкращими представниками православної церкви... У цьому євангельському вільному християнстві – є порятунок нашої дорогої Батьківщини від усіх негараздів та хвороб... ознак жорстокої боротьби класів та станів, що загрожує перерости у криваві події" [Цит. за: 13, с. 258-259].

Як бачимо, верхівка найбільш організованої секти царської Росії визначила своє ставлення до влади у тяжкий для останньої час. Харківська баптистська громада при цьому виступала одним із ініціаторів прийняття саме такої резолюції. Вихід даного документа став знаковою подією не лише для баптистів, але й для усіх російських раціоналістичних сектантів. "Коротка записка..." була результатом та певною крапкою у тривалій суперечці баптистів, толстовців, штундистів щодо їх політичних симпатій. Крім того, цей документ ми вважаємо значним кроком, зробленим з боку сектантів назустріч самодержавній владі.

Питання про можливість активних дій та відстоювання власних прав зі зброєю в руках з'явилося в сектантському середовищі одразу після спалахів насильства у селі Павлівки Сумського повіту 1901 р. та селянського повстання у Харківській та Полтавській губерніях 1902 р. Баптистські лідери були сильно занепокоєні подіями 1902 р. О.І. Клібанов пише: "Серед селян Харківщини та Полтавщини було багато послідовників баптизму, і цілком імовірно, що в їхньому середовищі були такі, хто співчував повсталим та їхній справі" [13, с. 257]. Ми знаємо майже напевно, що слобожанські сектанти брали участь у цих заворушеннях. Толстовець І.М. Трегубов, який спеціально збирав інформацію про участь сектантів у визвольному русі, відкидав подібні припущення. Однак його метою було довести, що релігійні дисиденти утримувалися від політики, тому ми не можемо погодитися з його висновками.

Насправді серед раціоналістів у цей час спостерігається неабияке хитання: існували думки і про підтримку насильства. Наприклад, один із засновників харківського штундизму, на той час баптист, Є.М. Іванов у 1902 р. писав: "Лише одне знаю, що царство Христа не наступить раніше, доки не відбудеться загальна революція" [Цит. за: 33, с. 26]. Він після чергового заслання вже у "татарське" (грузинське – В.П.) село майже втратив терпець і готовий був відповісти силою на насильство, але утримався і вирішив втекти за кордон. Тобто Є.М. Іванов обрав пасивний опір, але до революціонерів він ставився добре, що підтверджують його слова: "Я не знаходжу причини називати людину вбивцею, якщо вона, захищаючи себе від розбійників, нанесе навіть смертельного удару" [Цит. за: 33, с. 33].

На початку ХХ ст. на російських сектантів звернули особливу увагу соціал-демократи. В.І. Ленін дуже зацікавився дисидентством, усіляко підтримував його у своїх роботах. Він писав: "Ми повинні висувати з числа практиків соціал-демократів таких політичних вождів, які б вміли керувати усіма проявами цієї всебічної боротьби, могли у потрібну хвилину „продиктувати належну програму дій“ і схвилюваним студентам, і незадоволеним земцям, і обуреним сектантами...". Існує думка, що В.І. Ленін наказав В.Д. Бонч-Бруєвичу підготувати йому аналітичну записку про можливість підняття в Росії пуританської революції на зразок англійської [43, с. 633]. Було вирішено видавати спеціальний часопис для сектантів. Більшовики активно залучали сектантів до справи контрабандного транспортування через кордон соціалістичної літератури. Самі вони, у свою чергу, часто перевозили по своїх каналах сектантську літературу [13, с. 5-6]. Обидві групи мали великий досвід нелегальної діяльності і були корисні одна одній. Але зв'язок із революціонерами більш шкодив сектантській справі, ніж допомагав.

Верхівка раціоналістичних сект відверто непокоїлася зростаючим впливом соціалістів-радикалів на рядових сектантів. Д.О. Хілков ще у 1890-х роках закликав баптистів не перетворюватися із релігійної секти у політичну [13, с. 255]. Але його стурбованість була передчасною, баптистські ватажки самі робили все можливе, щоб не допустити цього. У червні 1903 р. у Царицині зібрався з'їзд представників баптистських громад Росії. У 16 пункті протоколу рішень цього з'їзду зазначалося, що за читання революційних брошур слід виключати людину з громади. Причиною цієї резолюції стала підозра, що ніби-то події 1902 р. на Харківщині та Полтавщині розпочалися саме з появи такої літератури [31, с. 28]. Ф. П. Баліхін писав тоді: "Ми бачимо та віримо, що усі царі поставлені самим Богом" [31, с. 27].

Серед сектантів поступово панівними ставали пацифістські настрої, прихильники сект казали, що бунтувати їм не дозволяють принципи. Відомий штундист із села Слав'янки Київської губернії І. Заєць у 1902 р. писав: "А Хілкова парафія бунтує: погромили попову церкву та самі на себе накликали велике нещастя" [8, с. 46]. "А Христос ясно говорить: піднявши меч на меч, усі загинемо" [9, с. 50]. Штундист із того ж села І. Кондратьєв казав: "Нам із сокирою здобувати правду і свободу є непристойним" [31, с. 32]. Подібні настрої в їхньому середовищі виправдовувалися ще стомленістю від попередніх страждань. Той самий штундист І. Кондратьєв казав: "...і так вже усі руки, ноги в нас поламані" [31, с. 33]. Сектанти, особливо толстовці, бажали максимально дистанціюватися від революційного руху. У цей час раціоналісти відмовляються навіть надсилати дані у закордонні видання. "...Для чого надсилати матеріали? У Женеві виходять декілька видань, розмішують ці матеріали поряд із анархістськими, соціалістичними, і це не допомагає справі, а шкодить" [Цит. за: 31, с. 26]. Більш того, сектанти вважали вигідною для себе ситуацію, коли влада усі сили кидала на придушення революційного руху, а про них практично забувала. Як писав толстовець О.М. Бодянський, знаходячись на хуторі Гремячий Вовчанського повіту: "Уряд майже дав спокій сектантам різних толків... і сектанти, принаймні у нашій місцевості, зосередившись на такому побажанні, щоб по можливості не дратувати владу, не займаються політичними та економічними питаннями¹".

Таким чином, питання про небезпечність російських раціоналістичних сект для влади остаточно втратило свою актуальність ще 8 січня 1905 р., тобто до початку революційних подій. Нарешті баптистська верхівка офіційно проголосила курс на повну підтримку будь-яких дій самодержавства. Подібна позиція багато в чому визначила подальшу долю раціоналістичних угруповань, у тому числі і слобожанських. Між владою та зокрема баптистською сектою було встановлено певні паритетні стосунки. Приклад Харківщини свідчить, що для багатьох релігійних меншин найближчі чотири роки стали справжнім "золотим часом" їхньої історії.

¹ Цікаво, що пізніше О.М. Бодянський вітав революцію 1905-1907 рр. [7, с. 101].

Початком справжнього відродження російського та українського сектантства слід вважати вихід імператорського маніфесту від 17 квітня 1905 р. про свободу совісті. У ньому для усіх віросповідань дарувалася свобода на відправлення культу, РПЦ проголошувалася "пануючою", а також проводилося розмежування старообрядців, сектантів та прихильників "лжевчень" (хлистів, скопців). На останніх дія наказу не поширювалася. Поліцейський нагляд за сектантами зберігався [35, с. 196]. 17 жовтня 1906 р. вийшов наказ імператора Сенату, що мав силу закону. У даному документі мова йшла про права та обов'язки старообрядницьких та сектантських громад. У ст. 1, частині 2 наказу сектантам, які відійшли від православ'я, дозволялося вільно виконувати релігійні обряди та сповідувати власну віру, а також створювати релігійні громади після відповідної заяви до влади (ст. 7). Ст. 4 дозволяла відкривати молитовні будинки [35, с. 197]. Царські маніфести пояснювалися відповідними циркулярами та постановами МВС, міністерства юстиції та Синоду [33, с. 446]. "Кримінальне уложення" від 22 березня 1903 р., було виправлено Державною радою 14 березня 1906 р., пізніше усі нові положення увійшли в "Основні Державні закони", що були видані 22 квітня 1906 р. [1, с. 672]. На основі наказу Рада міністрів надсилала у законодавчі органи декілька законопроектів у 1907 та 1908 р., які не отримали силу закону аж до 1914 р. [35, с. 197].

Остання обставина дуже сприяла піднесенню російського сектантства у ці роки. Юридична невизначеність статусу дозволяла їм самотійно, користуючись збентеженістю та невпевненістю влади і духовенства, розширювати власні права. Цей період у висловлюваннях православних місіонерів отримав іронічну назву "свобода" [15, с. 242]. Священики мали на увазі нечувану до того часу вседозволеність для дисидентів. Місіонер Д.І. Холопов навіть розмістив у часописі "Миссионерское обозрение" статтю з символічною назвою "Пора дать и православной церкви свободу" [39].

Сектанти Харківщини впродовж чотирьох років після виходу першого маніфесту активно і, головне, без жодних перешкод користувалися наданими їм правами. Найбільші досягнення у цій галузі належать баптистам. Добре організована у підпіллі секта була готова до будь-яких змін. У 1903 р. під час приїзду до Харкова Д.І. Мазаєва, В.В. Іванова-Клишнікова та Ф. П. Баліхіна були обрані, а у 1904 р. висвячені С.В. Леонов – пресвітором громади, М. Ф. Зайцев – вчителем, М.П. Хорошилов – дияконом². Під керівництвом цих людей харківські баптисти зустріли "свободу". Вже влітку та восени 1905 р. у будинку братів Лаврових, що по вул. Цигарьовській, 44, проводилися великі зібрання. При тому були відчинені усі 6 вікон, із яких чулися голосні співи та молитви. Щонеділі та двічі та двічі на тиждень там збиралися до 300 баптистів, які охоче закликали до себе найбільш допитливих із числа православних [42, ф. 40, оп. 71, спр. 1714, арк. 1-2]. Мешканці сусідніх будинків скаржилися у консисторію, що ніби то баптисти ходять по квартирах, закликають на зібрання дітей, а з православних знущаються, називаючи їх "дерев'янщиками"³. Прості люди просили зачинити молитовний будинок. Їм відповіли священики, що після виходу маніфесту від 17 квітня 1905 р. все це є законним [42, ф. 40, оп. 71, спр. 1714, арк. 4]. Пізніше натовп, як писали баптисти, "п'яних" та "хуліганів" вчинив напад на сектантів, які виходили після зібрання. Були сильно побиті декілька баптистів, як чоловіків, так і жінок. Лише ескадрон кінної варті зміг урятувати сектантів [4, с. 33]. В умовах пасивності влади погром дисидентів стає досить поширеним явищем у Харківській губернії. Цілком можливо, що ці напади ініціювалися представниками світської влади або духовенства, адже після 1910 р., коли вони частково опанували ситуацію, погроми припинилися.

З 1884 до 1907 р. діяв Союз російських баптистів, його замінив Загальноросійський євангельський союз, що входив до Всесвітнього баптистського союзу [35, с. 182; 20, с. 396].

² Пресвітор – це головна діюча особа в громаді, він готує богослужіння, виступаючи основним проповідником; вчитель – помічник пресвітора, він виголошує проповіді, тлумачить віровчення, допомагає проповідникам у підготовці проповідей, оцінює їхні виступи, сам замінює пресвітора; диякон займається господарськими справами, співає у хорі, може проповідувати [17, с. 15].

³ Тобто шанувальниками дерев'яних ікон.

Баптисти будували чітку структуровану організацію в Росії. Звичайно, харківські баптисти поспішали належним чином зареєструвати власну громаду. У 1906 р. вони поширили "Проект статуту союзу віруючих євангельських християн м. Харкова". Його підписали усі лідери громади: А. Альохін, І. Алексєєв, П. Дацько, П. Зайцев, А. Іванов, М. Міроненко, В. Погорєлов, М. Хорошилов. Згідно з цим документом, Союз мав за мету задовольнити релігійні, моральні, просвітницькі та матеріальні потреби своїх членів. Засобами досягнення поставленої мети було визнано: організацію загальних та приватних співбесід на релігійні теми, диспутів з представниками інших віросповідань, відкриття шкіл для дітей та курсів для дорослих, видання книжок, брошур, газети, читання доповідей, рефератів, взаємне дружнє умовляння. Матеріальна допомога мала полягати у відкритті лікарень, ощадної каси, каси взаємодопомоги, майстерні та магазину, дешевих їдалень, богадільні, дитячих притулків. До складу Союзу мали увійти дійсні члени та симпатички. Перші – це люди, які сповідували істинне євангельське вчення (§ 4), другі – будь-яка особа християнської віри, яку прийняв комітет Союзу (§ 13). Союз мав бути заснований законним чином (§ 60), крім того, планувалося клопотання про визнання за ним права юридичної особи (§ 62) та права на власну печатку (§ 64). Діяльність цієї організації не обмежувалася, згідно з проектом, межами Харківської губернії та могла бути поєднаною із діяльністю інших подібних союзів [38, с. 239-240]. У липні 1906 р. цей Союз було зареєстровано у Харкові під назвою "Товариство євангельських віруючих християн" [3, с. 2]. Слово "баптист" не згадувалося, оскільки вважалося, що росіянин та українець може бути лише "штундистом".

Справами "Товариства" керував особливий комітет, що складався із 15 членів та голови М. Хорошилова. При комітеті у жовтні 1906 р. було відкрито "училище для дітей", в якого приймалися діти всіх віросповідань [3, с. 2]. У 1908 р. учнів було вже 40 чоловік, а вчителями там були Дацько та Лейдніц. Також при комітеті була створена бібліотека, влаштовувалися біблійні вечори, хори, недільні місіонерські курси, "Товариство" утримувало близько 10 мобільних місіонерів [3, с. 2]. У Харкові діяв юнацький гурток, який очолив Ф. Головка [29, с. 8].

Харківські баптисти проводили дуже активну пропагандистську роботу. Вони працювали скоординовано, постійно узгоджували свою діяльність із "Загальноросійським союзом". Делегати від Харківської губернії були присутні на всіх з'їздах секти, які тоді проводилися щорічно. У травні 1906 р. на з'їзд до Ростова-на-Дону їздили М. Зайцев (Харків), Ф. Макаренко (Ков'яги) та С. Андріанов (Ореховатка) [3, с. 3; 28, с. 462]. На з'їзди у Києві (грудень 1906 р.) та Санкт-Петербурзі (січень 1907 р.) їздив В.М. Іванов [3, с. 3; 14, с. 545]. На з'їзд у Ростові-на-Дону, що відбувся у 1908 р., було відряджено досить велику делегацію від Харківської губернії: від громади Харкова – А.К. Діденко, Є.В. Беклемішева; від Богодухівської – В.М. Титаренко; від Ков'ягівської – Ф.П. Макаренко⁴; від Куп'янської – Т.Д. Садовський; від Ореховатської – С.П. Кузьменко; від Петровської – П.Д. Штученко; від Науменського менонітського братства – Г.П. Фрезе, Г.Г. Унру [30, с. 15-16]. На з'їзд представників баптистських юнацьких та дівочих гуртків та вчителів недільних шкіл, що проходив з 2 до 5 жовтня 1909 р. у Ростові-на-Дону від Харківської губернії були відправлені Є.В. Беклемішева, К.М. Зайцева, Ф.Ф. Головка [29, с. 8].

У провінції баптистський наступ носив тотальний характер. Якщо у 1904 р. секта мала своїх послідовників приблизно у 60 населених пунктах губернії, то у 1908 р. – вже у 109 [3, с. 1-2], а у 1910 р. – у 116 [43, ф. 796, оп. 442, спр. 2494, арк. 71-74]. Баптизм з'явився у Сумському, Старобільському, Лебединському та Охтирському повітах. Кількість баптистів зростала з 2 546 чол. у 1904 р. [42, ф. 40, оп. 71, спр. 1702, арк. 48] до 4 000 у 1908 р. [3, с. 1] та до 4 897 у 1910 р. [43, ф. 796, оп. 442, спр. 2494, арк. 74]. Тобто до секти щороку

⁴ Ф.П. Макаренко багато подорожував по Росії як проповідник. Він виступав навіть у Санкт-Петербурзькій громаді [10, с. 3].

приєднувалися в середньому до 500 чол.⁵ На з'їзді православних місіонерів у Нижньому Новгороді Харків, поряд із Києвом та Одесою, було названо центром російського баптизму [40, с. 286].

Таких вражаючих результатів слобожанські баптисти досягли виключно завдяки добре організованій місії. На Харківщині були свої проповідники-пропагандисти, наприклад, Ф. Макаренко, який отримував 300 крб. щомісяця [14, с. 546; 3, с. 6]. Молодих талановитих сектантів з Харківської губернії відправляли до місіонерських шкіл, у 1908-1909 рр. їх поїхало 20 чол. [43, ф. 796, оп. 442, спр. 2494, арк. 7]. Богословську семінарію у Лодзі закінчили відомі на Слобідській Україні баптисти П. Дацко, Є. Гриненко [16, с. 250]. По губернії у цей час їздили, проповідували, хрестили місцеві та заїжджі місіонери баптистів: К. Гладков [23, с. 22; 34, с. 21-22], Бабенко, М.С. Д'ячков [11, с. 23], Костюченко [3, с. 7], Лук'яненко, Глозус [26, с. 22], С. Шаблій, Д. Семернін [27, с. 21]. Неодноразово приїздив Ф.П. Баліхін, він легально займався проповідями [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 40], а також у 1909 р. висвятив у пресвітери харківської громади А.К. Діденка та в диякони Г.О. Бородіна [25, с. 24]. Повернувся із заслання і став районним місіонером баптист із великим стажем Особа, селянин хутору Залуг Богодухівського повіту [3, с. 6]. Ф.П. Баліхін часто подорожував та проповідував разом із відомим місіонером М.С. Д'ячковим [38, с. 787]. Під час приїзду Ф.П. Баліхіна до Харкова у 1908 р. губернатор дозволив йому скликати зібрання, але лише з 12 до 17 години, тобто в робочий час, та не оголошувати про них у газетах. Проте на перші молитовні зібрання, що відбулися до 5 лютого на Цигарьовській вулиці, приходило 300 чоловік, 5 лютого прийшло 800 чоловік, 6 лютого у новій залі, що на вулиці Чеботарській, зібралося близько 1000 віруючих. Крім Ф.П. Баліхіна та М.С. Д'яčkova, там був присутній московський проповідник П.Я. Яковлев [32, с. 22]. Активно діяли німці, які допомагали українським "братом", меноніти Г.П. Фрезе, Г.Г. Унру у селі Барвенковому Ізюмського повіту [37, с. 394], у селі Некременному Т. Лепп [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 1], у цей час з'явився у межах губернії І. Прицькау – відомий проповідник [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 35]. Усі вони, окрім Т. Леппа, який також був дуже заможним, вважалися мільйонерами [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 36; 37, с. 393-394]. Не випадково харківські православні місіонери вказували на величезні закордонні капітали, які використовують баптисти [43, ф. 796, оп. 442, спр. 2494, арк. 71; 19, с. 21], однак самі сектанти досить часто зверталися до збирання грошових відшкодувань [24, с. 17; 26, с. 22]. У 1909 р., коли під час пожежі на Благовіщенському ринку згоріла лавка одного з ватажків харківських баптистів М.Ф. Зайцева, міська громада звернулася за допомогою до усіх "братів" через газету "Баптист" [6, с. 34].

Проповідники секти використовували будь-яке велике зібрання людей для агітації, що часто мала відверто антицерковний характер. У 1907 р. на хуторі Мерло Богодухівського повіту баптистський пропагандист виступав перед православними: "Киньте довіряти "попам", годі вже лупити з себе шкіру заради "волохатих"... Цілі століття тримали вас у темряві, у пригніченні, у рабстві... Яка там православна віра? Лише за назвою! А чи Христова вона?.. У вас що ні крок – гроші плати, а у нас, як написано: "даром отримали, даром і віддавайте"! Зараз сам Господь визнав за нами право та подарував нам свободу!.. Час вже покаятись, вступайте у братію!" [Цит. за: 2, с. 124]. Як бачимо, з боку баптистів велася досить агресивна пропаганда, що була побудована перед усім на критиці РПЦ та протиставленні їй своєї секти.

Ставлення поліції до баптистів у цей час можна визначити як лояльне. Виникали навіть подібні ситуації: до проповідника Л.Д. Приймаченка на вокзалі у Люботині підійшли поліцейські, обшукали валізу та, побачивши книжки, запитали: "Баптист?" Він відповів: "Так". Поліцейські вибачилися та пішли [21, с. 17]. У селі Некременному Ізюмського повіту німець Т. Лепп проводив агітацію навпроти вікон місцевого станового, а той ніяк не реагував на порушення [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 1]. У селі Ободи Сумського повіту поліція вчинила

⁵ Ці цифри взяті із звітів єпархіальних місіонерів, тому вони, на нашу думку, є достатньо заниженими. Крім того, там йдеться про так звану "штунду" взагалі.

обшук у баптиста Ф. Новака: їм повідомив священник, що там збираються хлисти. Коли Ф. Новак сказав, що він є баптистом, поліцейські змушені були все припинити [22, с. 121]. Нам не відомо жодного випадку арештів серед баптистів Харківщини у цей період. Харківський єпархіальний місіонер (1908-1910 рр.) Т.І. Буткевич писав у той час: "Досі я бачив допомогу з боку адміністративних осіб лише сектантству, але не православній місії" [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 36]. Особливо роздратував місіонера інцидент, що трапився у місті Мерефа, де жандарм на зібранні баптистів оголосив, що місцевий священник о. Любарський доносить про них [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 36-37].

Однак простий народ, на відміну від співробітників МВС, часто допомагав духовенству у справі боротьби із сектантством. У селі Ново-Миколаївка православні побили кийками двох баптистських пропагандистів, ті ледве сховалися у німецькій колонії Рерберг [11, с. 23]. У селі Вільшана хулігани двічі нападали на сектантських місіонерів [27, с. 21]. На хуторі Княжа Долина селянська громада заборонила баптистам користуватися землею, але це рішення не було затверджено владою [12, с. 22]. Члени гуртків "ревнителів православ'я" постійно вторгалися не лише на зібрання, а й у будинки сектантів [5, с. 23]. Але подібні випадки не мали масового характеру, в цілому населення ставилося до баптистів або з інтересом, або байдуже.

Потужного удару баптистський рух Росії та України зазнає в цей час не від православної місії та влади, а, як не дивно, з боку власних братчиків, які вирішили повернутися до демократичних традицій штундизму. Доцентрові процеси внутрішньої організації секти викликали опір певної її частини, можливо, найбільш амбітної або, навпаки, найбільш романтичної. У баптистському середовищі того часу все гучніше лунали заклики повернутися до джерел та не захоплюватися зайвою обрядовістю. Як писав С.П. Мельгунов: "„І то ярмо, і це ярмо”, – говорять хохли-раціоналісти, порівнюючи баптизм із православ'ям" [18, с. 233]. Штундистський рух, що був майже поглинутий баптизмом, після 1905 р. почав оновлюватися. На Харківщині ці процеси прослідковуються досить чітко. У деяких селах губернії ще у 1904 р. були гуртки, які зберігали свій штундистський колорит та незалежність від баптистської експансії. Харківський єпархіальний місіонер І. Айвазов у звіті за 1904 р. зазначав, що у селі Пересічному "штунда" поділяється на "духовну" та "обрядову"⁶, які конфліктують між собою [42, ф. 40, оп. 71, спр. 1702, арк. 68]. Були ще колишні послідовники О.М. Бодяньського з Вовчанського повіту, які поступово відходили від толстовства та не належали до баптизму і, скоріш за все, перетворилися на штундистські об'єднання [3, с. 7]. Крім того, у Харкові залишалася невелика громада так званих "пашковців". Усі ці різночинні угруповання не бажали приєднуватися до баптистського руху, зберігаючи свою ідентичність.

Розкол всередині харківських баптистів розпочався після того, як голова комітету "Товариства віруючих євангельських християн у м. Харкові" М.П. Хорошилов надіслав членський квиток громади голові Союзу російських баптистів Д.І. Мазаєву. Останній відмовився від цієї пропозиції та нібито виказав занепокоєння з приводу різниці в назвах організацій [4, с. 33-34]. Стурбованість Д.І. Мазаєва "...передалася керівникам церкви, і у них виникло охолодження до справи „Товариства”" [4, с. 34]. Фактичний розкол відбувся у серпні 1907 р., коли частина громади на чолі з комітетом "Товариства" почала протестувати проти посилення обрядовості та великих поборів з боку Д.І. Мазаєва. "Протестантів" було до 300 чол. у Харкові [3, с. 4]. До них приєдналися пашківці на чолі з інженерами Синяком та Федоровським [4, с. 34]. Усі разом вони почали називати себе "духовними євангеликами". Розкол мав місце також і в повітових громадах [3, с. 4]. Представники харківських "духовних євангеліків" були присутні на з'їзді 1908 р. в Одесі. Цей з'їзд відбувся з ініціативи І.С. Проханова, видатного діяча євангельського руху в Росії, який на той час розгорнув бурхливу діяльність, спрямовану на об'єднання усіх протестантських течій Східної Європи, для чого у 1906 р. створив Російський євангельський союз, куди запрошував прихильників усіх раціоналістичних вчень [16, с. 253]. Баптисти не підтримували його ініціатив. Тому

⁶ Іноді так називали відповідно штундистів та баптистів.

присутність харківської делегації на проханівському з'їзді свідчить про повне визнання місцевими євангеліками себе як окремої сили.

Таким чином, період 1905-1908 рр. для раціоналістів Харківщини був часом піднесення як баптистів, так і носіїв штундистської традиції "духовних євангеліків". У цілому період 1905-1908 рр. в історії сектантства Харківської губернії можна назвати найбільш для нього сприятливим: силою обставин були створені всі умови для розвитку релігійних меншин Росії, чим вони досить ефективно скористалися. Якщо світська влада впродовж 1905-1908 рр. боролася з революцією та її наслідками, не звертаючи увагу на релігійну опозицію, то сектанти та РПЦ на Харківщині продовжували своє давнє протистояння, але вже у нових умовах. Дисиденти в цей час відчували себе справжніми переможцями, вони спромоглися досягти значних успіхів, тоді як православне духовенство поступово втратило деякі свої позиції. Для багатьох сект Харківської губернії то були найкращі роки їхньої дорадянської історії.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, він запевнює, що повністю дотримувався етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Айвазов И. Миссионерская полемика. *Миссионерское обозрение*, 1906. № 5. С. 670-689.
2. Айвазов И. Новогодние думы пастыря церкви о способах улучшения и развития противосектантской миссии. *Вера и разум*, 1907. № 3. С. 118-125.
3. Айвазов И. Харьковское сектантство к 1908 г. Харьков: Отд. отт. из журнала "Вера и разум", 1908. 21 с.
4. Алёхин А. Евангельское движение в г. Харькове. *Баптист Украины*, 1927. № 11. С. 30-38.
5. Борьба с сектантством (Харьковская губерния). *Баптист*, 1909. № 22. С. 23.
6. Воззвание (из Харькова). *Баптист*. 1908. № 8. С. 34.
7. Гомон М.Л. Л. Толстой и харьковчане. Харьков: Основа, 1993. 188 с.
8. Заиц Т. Письмо Е.Н. и А.Т. Ивановым 22 мая 1902 г.. *Материалы к истории и изучению русского сектантства*. Под ред. В.Д. Бонч-Бруевича. СПб., 1910. Вып. 3. С. 45-47.
9. Заиц Т. Письмо Капустянским братьям. *Материалы к истории и изучению русского сектантства*. Под ред. В.Д. Бонч-Бруевича. СПб., 1910. Вып. 3. С. 48-50.
10. Иванов С. На сектантском моленьи. *Колокол*, 1911. № 1434. С. 3.
11. Из с. Петровки (Харьковской губернии). *Баптист*, 1909. № 12. С. 23.
12. Из хутора Княжа Долина Харьковской губернии. *Баптист*, 1909. № 6. С. 22.
13. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). М.: Наука, 1965. 348 с.
14. Корниенко И. По поводу годового собрания русских баптистов. *Вера и разум*, 1907. Т. 1. № 4. С. 544-546.
15. Кривский М. Тамбовский миссионерский съезд. *Миссионерское обозрение*, 1906. № 2. С. 241-242.
16. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Львів: Просвіта, 1995. 350 с.
17. Мащенко С.Т. Віруючий у баптистській громаді. К.: Знання, 1990. 48 с.
18. Мельгунов С.П. Из истории религиозно-общественных движений в России XIX в.: Старообрядцы, религиозные гонения, сектантство. М.: Задруга, 1919. 236 с.
19. Нам пишут. – с. Ободы Харьковской губернии. *Баптист*, 1909. № 21. С. 21.
20. Никольский Н.М. История русской церкви. М.: Изд-во полит. литературы, 1988. 447 с.

21. Отчет союзного годового проповедника Леонтия Демидовича Приймаченко за 1906 и 1907 гг. по делу миссии. *Баттист*, 1908. № 7. С. 15-17.
22. Письмо из с. Ободов Сумского уезда. *Баттист*, 1909. № 14. С. 21-22.
23. Письмо из села Высокополье Валковского уезда. *Баттист*, 1909. № 10. С. 22.
24. Письмо из Харькова. *Баттист*, 1909. № 1. С. 17.
25. Письмо из Харькова. *Баттист*, 1909. № 13. С. 24.
26. Письмо из Харькова. *Баттист*, 1909. № 17. С. 22.
27. Письмо из Харькова. *Баттист*, 1909. № 3. С. 21.
28. Протокол заседания годового собрания представителей общины Евангельских христиан-баптистов, происходившего в мае 1906 г. в г. Ростове-на-Дону. *Миссионерское обозрение*, 1906. № 4. С. 462-469.
29. Протокол объединенного съезда представителей баптистских юношеских и девичьих кружков, и учителей, и учительниц воскресных школ, состоявшегося в г. Ростове-на-Дону со 2 по 5 октября 1909 г.. *Баттист*, 1909. № 23. С. 8-9.
30. Протокол съезда представителей баптистских общин, состоявшегося в Ростове-на-Дону с 27 сентября по 7 октября 1908 года. *Баттист*, 1909. № 22. С. 15-18.
31. Путинцев Ф. Политическая роль и тактика сект. М.: Безбожник, 1935. 321 с.
32. Религиозные собрания в Харькове. *Баттист*, 1908. № 14. С. 22-23.
33. Русское православие. Вехи истории. Под ред. А.И. Клибанова. М.: Изд-во полит. литературы, 1989. 720 с.
34. Село Перекоп Харьковской губернии. *Баттист*, 1909. № 12. С. 21-22.
35. Смолич И.К. История русской церкви, 1700-1917. Ч. 2. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. Т. 8. 800 с.
36. Союз верующих евангельских христиан в г. Харькове. *Миссионерское обозрение*, 1906. № 2– С. 239-241.
37. Торанский П. О состоянии сектантства в сл. Барвенково Изюмского уезда. *Вера и разум*, 1913. Т. 4. № 21. С. 393-399.
38. Ф.П. Гастроли в г. Елисаветграде Херсонской губернии. *Миссионерское обозрение*, 1908. № 2-5. С. 787-789.
39. Холопов Д.И. Пора дать и православной церкви свободу. *Миссионерское обозрение*, 1906. № 3. С. 396-399.
40. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): Критические очерки. Под ред. Н.А. Смирнова. М.: Наука, 1967. 336 с.
41. Эткинд А. Хлыст: секты, литература и революция. М.: Новое литературное обозрение, 1998. 688 с.
42. Державний архів Харківської області (ДАХО).
43. Російський державний історичний архів (РДІА).

V.P. POTOTSKY, PhD (History),

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

PROTESTANT SECTS OF KHARKIV PROVINCE UNDER THE CONDITIONS OF FREEDOM OF CONSCIENCE (1905–1908)

Goal. The purpose of the article is to consider the peculiarities of the activities of Protestant sects (primarily Baptists) on the territory of the Kharkiv province at the beginning of the 20th century. The chronological boundaries of this study cover the period from 1905 to 1908. This is the period between the proclamation of freedom of conscience in the Russian Empire and the beginning of the reactionary policy of the tsarist government and its law enforcement agencies.

Research methodology. The methodological basis of the article consists of the principles of historicism and objectivity, implemented using a number of methods: general logic (analysis and synthesis), as well as classification, comparative and periodization methods.

Scientific novelty. The subject of a special scientific study was the organizational and propaganda work of religious dissidents in conditions of relative tolerance and lack of pressure from the state and the official church.

Conclusions. Imperial manifestos of 1905 and 1906. on freedom of conscience and religion completely changed the lives of the sectarians of the Kharkiv province. It was established that in the period from 1905 to 1909 in the province, dissidents were not hindered by either the police or the Russian Orthodox Church. The latter was in a kind of embarrassment from the great freedoms that were granted to the sectarians. In addition, the dissidents themselves everywhere violated the provisions of the manifesto on the prohibition of propaganda and actively called on the Orthodox to join the sect. The period 1905–1909 can be called a time of experimentation, when both sectarians and representatives of the authorities and the Russian Orthodox Church had to try to coexist under conditions of mutual compromise. After many decades of open confrontation, such processes encountered many difficulties in local conditions.

Key words: *Baptists, missionaries, sects, Kharkiv province.*

References

1. Aivazov I. Missionary controversy. *Missionary Review*, 1906. No. 5. P. 670-689. (In Russian)
2. Aivazov I. New Year's thoughts of the pastor of the church on ways to improve and develop the anti-sectarian mission. *Faith and Reason*, 1907. No. 3. P. 118-125. (In Russian)
3. Aivazov I. Kharkiv sectarianism by 1908 Kharkiv: Separate print from the journal "Faith and Reason", 1908. 21 p. (In Russian)
4. Alekhin A. Evangelical movement in Kharkov. *Baptist of Ukraine*, 1927. No. 11. P. 30-38. (In Russian)
5. Fight against sectarianism (Kharkov province). *Baptist*, 1909. No. 22. P. 23. (In Russian)
6. The appeal (from Kharkiv). *Baptist*, 1908. No. 8. P. 34. (In Russian)
7. Gomon M.L. L. Tolstoy and the people of Kharkiv. Kharkiv: Osnova, 1993. 188 p. (In Russian)
8. Zaits T. The E.N. and A.T.'s letter to the Ivanovs on May 22, 1902. *Materials for the history and study of Russian sectarianism*. Ed. V.D. Bonch-Bruevich. St. Petersburg, 1910. Issue 3. S. 45-47. (In Russian)
9. Zaits T. A letter to the Kapustian brothers. *Materials for the history and study of Russian sectarianism*. Ed. V.D. Bonch-Bruevich. St. Petersburg, 1910. Issue 3. S. 48-50. (In Russian)
10. Ivanov S. At the sectarian prayer. *Bell*, 1911. No. 1434. P. 3. (In Russian)
11. From the village of Petrovka (Kharkov province). *Baptist*, 1909. No. 12. P. 23. (In Russian)
12. From the village of Knyazha Dolyna, Kharkiv province. *Baptist*, 1909. No. 6. P. 22. (In Russian)
13. Klybanov A.I. History of religious sectarianism in Russia (1960s - 1917). M.: Nauka, 1965. 348 p. (In Russian)
14. Kornienko I. Regarding the annual meeting of Russian Baptists. *Faith and reason*, 1907. Vol. 1. No. 4. S. 544-546. (In Russian)
15. Kryvskyi M. Tambov Missionary Congress. *Missionary Review*, 1906. No. 2. P. 241-242. (In Russian)
16. Lyubashchenko V.I. History of Protestantism in Ukraine: Course of lectures. Lviv: Prosvita, 1995. 350 p. (In Ukrainian)

17. Mashchenko S.T. Believer in the Baptist community. K.: Znannia, 1990. 48 p. (In Russian)
18. Melgunov S.P. From the history of religious and social movements in Russia in the 19th century: Old Believers, religious persecution, sectarianism. M.: Zadruga, 1919. 236 p. (In Russian)
19. They write to us. – village of Obody, Kharkiv province. *Baptist*, 1909. No. 21. P. 21. (In Russian)
20. Nikolsky N.M. History of the Russian Church. M.: Political literature, 1988. 447 p. (In Russian)
21. The report of the union preacher Leonty Demydovich Pryimachenko for 1906 and 1907. on mission. *Baptist*, 1908. No. 7. P. 15-17. (In Russian)
22. Letter from Obody of Sumy district. *Baptist*, 1909. No. 14. P. 21-22. (In Russian)
23. A letter from the village of Vysokopolye, Valkovsky district. *Baptist*, 1909. No. 10. P. 22. (In Russian)
24. Letter from Kharkiv. *Baptist*, 1909. No. 1. P. 17. (In Russian)
25. Letter from Kharkiv. *Baptist*, 1909. No. 13. P. 24. (In Russian)
26. Letter from Kharkiv. *Baptist*, 1909. No. 17. P. 22. (In Russian)
27. Letter from Kharkiv. *Baptist*, 1909. No. 3. P. 21. (In Russian)
28. Protocol of the annual meeting of representatives of the community of Evangelical Christian Baptists held in May 1906 in Rostov-on-Don. *Missionary Review*, 1906. No. 4. P. 462-469. (In Russian)
29. Protocol of the joint congress of representatives of Baptist youth and girls' clubs, and teachers of resurrection schools, held in Rostov-on-Don from October 2 to 5, 1909. *Baptist*, 1909. No. 23. P. 8-9. (In Russian)
30. Protocol of the congress of representatives of Baptist communities held in Rostov-on-Don from September 27 to October 7, 1908. *Baptist*, 1909. No. 22. P. 15-18. (In Russian)
31. Putintsev F. The political role and tactics of sects. M.: Bezbozhnyk, 1935. 321 p. (In Russian)
32. Religious meetings in Kharkiv. *Baptist*, 1908. No. 14. P. 22-23. (In Russian)
33. Russian Orthodoxy. Milestones of history. Ed. A.I. Klybanov. M.: Political literature, 1989. 720 p. (In Russian)
34. The village of Perekop, Kharkiv province. *Baptist*, 1909. No. 12. P. 21-22. (In Russian)
35. Smolych I.K. History of the Russian Church, 1700-1917. Ch. 2. M.: Spaso-Preobrazhensky Valaam Monastery, 1997. Vol. 8. 800 p. (In Russian)
36. Union of Faithful Evangelical Christians in Kharkov. *Missionary review*, 1906. No. 2–p. 239-241. (In Russian)
37. Toransky P. About the state of sectarianism in Barvenkovo sloboda, Izyum district. *Faith and reason*, 1913. Vol. 4. No. 21. S. 393-399. (In Russian)
38. F.P. Tours in Elisavetgrad, Kherson province. *Missionary review*, 1908. No. 2-5. WITH. 787-789. (In Russian)
39. Kholopov D.I. It is time to give freedom to the Orthodox Church as well. *Missionary Review*, 1906. No. 3. P. 396-399. (In Russian)
40. The Church in the History of Russia (IX century - 1917): Critical Essays. Ed. N. A. Smirnov. M.: Nauka, 1967. 336 p. (In Russian)
41. Etkind A. The khlyst: sects, literature and revolution. M.: New Literary Review, 1998. 688 p. (In Russian)
42. State Archive of the Kharkiv Region.
43. Russian State Historical Archive.

Текст надійшов до редакції 12.09.2024. / The text was received by the editors 12.09.2024.

Текст затверджено до друку 30.10.2024. / The text is recommended for printing 30.10.2024.